

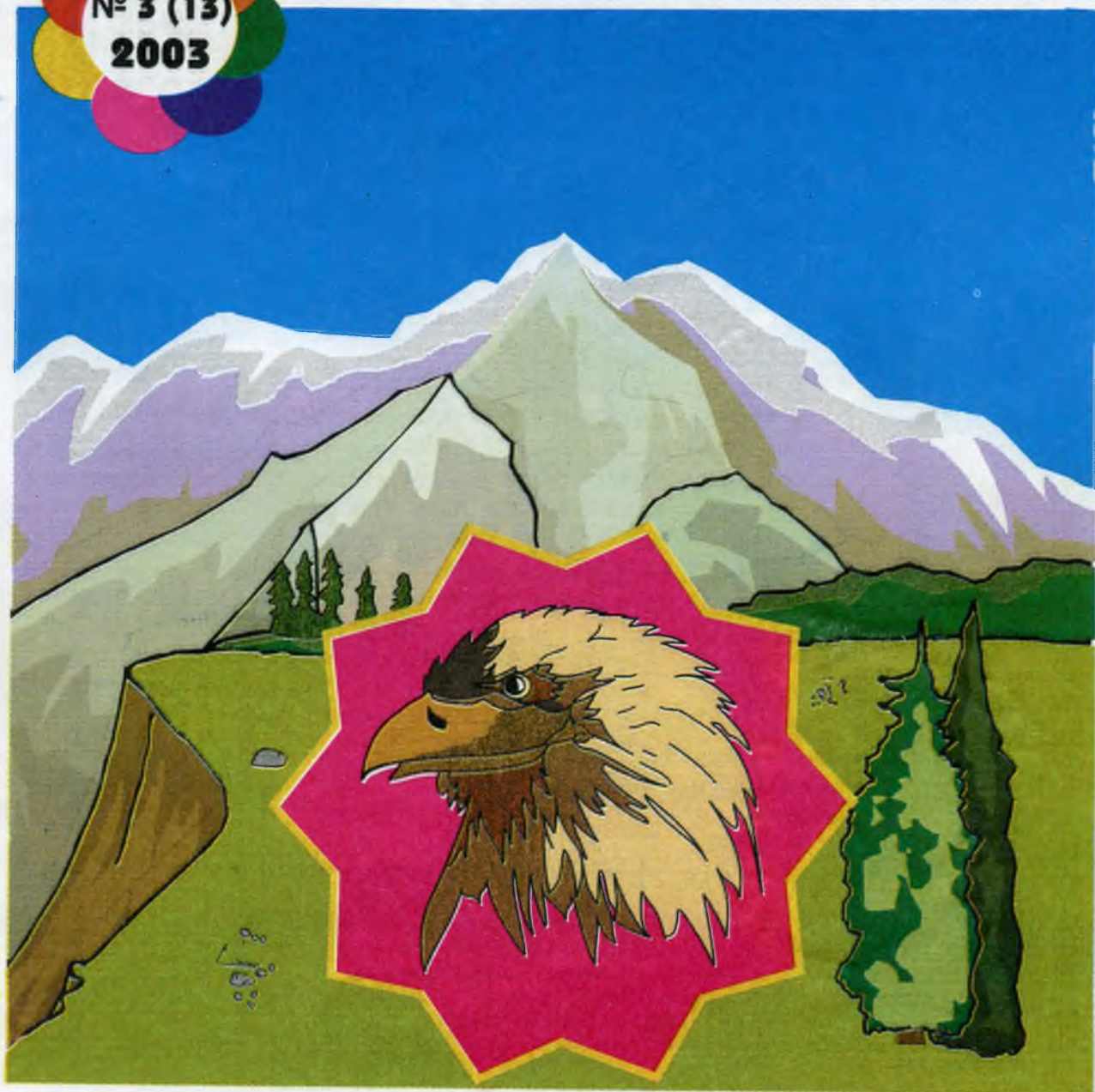
84(2Рос-Кара) 6
И43

Кара : 5879 1/2

ИЛЯЧИН

(СОКОЛ)

№ 3 (13)
2003

АДАМНЫ, ХАЛИНИ ЮСЮНДЕН НАРТ СЁЗЛЕ

Адам боллукъ - джети джылда баш болур,
Адам болмазлыкъ - къыркъ джылда да джаш болур.
Адам къуру да патчахлай турмайды,
Къобан къуру да къобханлай турмайды.
Адамгъа джукъ берсенг, хар кимге айтмай бер.

Адамладан кѐб тилеучю сыпассыз болур.
Адамны адамлыгъын иши билдирир.
Адамны артындан къара сабан сюрме.
Адамны аманы адамны бети бла ойнар.
Адебсиз адам - джюгенсиз ат, тузсуз хант.
Адамны бетине къарама, адетине къара.

Адебли адам адебсизге эришмез.
Азабдан къоркъма, айыбдан къоркъ.
Аз сѐлеш, кѐб тынгыла, аз айтдыр, кѐб ангыла.
Айдан келгенге - аякъ,
Кюнден келгенге - таякъ.

Айраннга "ачыды" деме,
Гырджыннга "къатыды" деме.
Айтмаз джерде ауузунгу тый,
Узалмаз джерде къолунгу тый.
Айырылмаз адамынга унутмаз сѐз айтма.
Айтырынгы мардасында айт,
Терсингден уялмайын къайт.
Акъыл бла адеб эгизледиле.

Аманлыкъ этген да игилик этген да кесине этеди.
Адам неини кес да табады.
Аманлыкъ болса, ёнгкюч (ёлкюч) алма.

Аман адам этегингден тутса,
Эте иши кес да къач.

Алтындан артыкъ - адеб бар.
Этилик ишге - хасеб бар.

Ач да бол, токъ да бол,
Намысы та бек сакъ бол.

Ашхылыкъгъа ашхылыкъ - хар кишини ишиди,
Аманлыкъгъа ашхылыкъ - эркишини ишиди.

Сыпассыз - былайда: учуз, сыйсыз.

Айдан бир - аз, кюнден бир - хар кюнден бир, дженгил-дженгил.

Хасеб - былайда: оюм этерге мадар.

ИШ: Нарт сѐзлени магъаналарын сюзюгюз, аланы сѐзде айта туругъа юренигиз.

Тюбю сызылгъанланы магъаналарын ачыкълагъыз. Нарт сѐзлени азбар этигиз,
айта туругъуз.

САБИЙ ЭРКЕЛЕТИУЛЕ

Даж-даж

Даж-даж, дажчыгъым,
 Даж этеди джанчыгъым.
 Сир къатдыра белчикни,
 Нюр джарыта бетчикни,
 Бутчукъланы тирейди,
 Ханни къызын тилейди.
 Тилей эсе, берсинле.
 Даж-даж этген джашкочукъ
 Чарсха чабыб кёрсюнле.
 Къош-къош ёчле келтириб,
 Къабыл алгъыш этсинле!..

Даж-даж

Даж-даж, дажчыгъым,
 Даж этеди къызчыгъым.
 Даж-даж, дажчыгъым,
 Даж этеди джанчыгъым.
 Даж-даж этген джан бала,
 Эл сукъланнган къыз бола.
 Кюн тийгенча ышара,
 Ишге къолу джараша.
 Дарий-дамха бичер да,
 Тыйын тонла бичер да,
 Алтын окъа тигер да,
 Он бармагъы - он кюмюш,
 Истем тюлдю санга иш,
 Даж-даж эт да терк чабыш...

БУРУНГУ БЕШИК ДЖЫР

Белляу, белляу, кишиу тонлу,
 Сууукъ кюнюнде болгъун юч тонлу.
 Ючюнчю тонунг - **кёрпеден**,
 Сау къутулгъун, балачыгъым,
 бешикден.

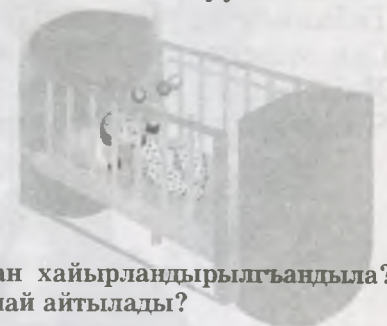
Бёрю тонунг-джелпегей,
 Джелпегей тонунг джел этсин,
 Кёлсюз тенглеринге кёл этгин.
 Белляу, белляу, бёлюм сууладан,
 Бёлюндюрюб келгин тюзде бууладан,
 Бууланы терилеринден къош этгин,
 Джарлы джюреклене хош этгин,
 Ана джюреклене **бош этгин**.
 Ляу-ляу, ляу-ляу, ляйчыгъым,
 Джылкъылада - хора тайчыгъынг.
 Хора тайынг сылай-сыйпай ат болур,
 Муну атасы бир огъурлу къарт болур.
 Къартлагъа къуйрукъ къабдыргъын,
 Джарлылагъа, джашым, сен а джарагъын,

Соруула:

1. Эркелетиуле, белляула не мурат бла этилгендиле, къалай, къачан хайырландырылгъандыла?
2. Халкъ сабийни къаллай адам болуб ёссе сыйгени не халда, къалай айтылады?
3. Сабийле (къыз, джаш) къаллай адамла болсала деб айтылады?
4. Эркелетиулени, бешик джырланы сабийни юретиуде не магъанлары, не хайырлары болады?
 Ала бусагъатда керекмидиле, тюлнюдюле?
5. Эркелетиулени, бешик джырланы азбар этиб, джырларгъа юренигиз.

1. Лайкъыгъын - джукъусурагъын.

2. Бош этгин - былайда: къайгъысыз, рахат деген магъанада.

кара .5879-А
 ГОСУДАРСТВЕННАЯ
 НАЦИОНАЛЬНАЯ БИБЛИОТЕКА
 КАЗАХСТАНА
 АСТАНА

СИБИЛДИН, МИЯУКА ЭМДА ГЛОБУС

(Бир актлы чам пьесачыкъ)

Къатышханла: Сибилдин, сохта.

Мияука, киштик.

Сибилдин, столгъа къабланыб, глобусну бура, анга къараб, джер-джерин окъуб кюрешеди. Мияука, арлакъда чулгъаныб, анга къарайды.

Сибилдин.

Шохайчыгъым, Мияука,
Бир мыдахса бюгюнлю.
Меннге, эркелеб, кёз джума,
Ышымайса кесинги.
Билезикча, булгъана,
Къуйрукъ булгъай келмейсе.
Къыппа кибик, чулгъана,
Тобугъума минмейсе...

Мияука.

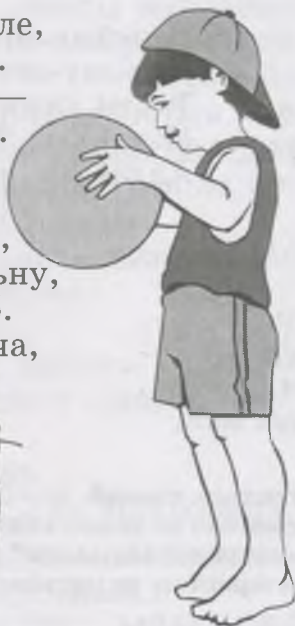
Хей, ашхы улан, Сибилдин,
Мыдахчыкъма бюгюнлю.
Сан этмейсе мени сен,
Сыламайса тюгюю.
Къакъышымдан тутмайса,
Мыйыгъымы бурмайса.
Мени эниклеб мияулаб,
Къозуй, кюле турмайса...

Сибилдин.

Бир кёб болуб дерс ишле,
Ойнар заман табмайма.
Сени сансыз этмейме, —
Очукну тюз айтмайса.

Мияука.

Тюз айтама. Бир тобну
Табханса да, махтаныб,
Сан этмейсе бир джукъну,
Хаман анга къабланыб.
Чий харбузну бургъанча,

Ары-бери бураса.

Чычхан тешик табханча,
Анга битиб тураса...

Сибилдин.

О, бу - глобус - картад, ма ...
Мындан сейир джукъ болмаз.
Джер бютеу да - аллымда,
Ма Минги Тау, ма Кавказ!
Къобмагъанлай орнунгдан,
Сау дуньяны кёресе.
Къыралла, таула, сахарла, —
Къайсы къайдад, - билесе...
Бу - Африкад, бек иссид,
Анда барла маймулла.
Ары баргъанд Айболит,
Аурууланы тыяргъа...
Бу - Шош мухит, эм терен
Ма бу сууду дуньяда.
Теренлиги - онбир минг
Метр барды былайда...
Таула, суула - кёб тюрю...
Австралия - буду, ма...

Мияука.

Анда чычхан кёбмюдю?

Сибилдин.

Кёмбю?.. Къайдам, болурла.

Мияука.

Да бу картанг тамам да
Акъыл токъмакъ кёреме!

Сибилдин.

Хо, алайды, къара да, -
Къалайын да кёресе...

Мияука.

Тюзю: джер - джерд, тау - тауду,
Сейир болур не бард да?!
Чычхан тешик къайдады? -
Ол бармыды картангда?
Чычхан тешик джокъ эсе,
Картамыды ол карта!

✿ БЁРЮ БЛА КЪОЯН ✿

Чаба барыб, къоянчыкъ
Тюртюлгенди бёрюге.
Джаны чыгыб, джазыкъчыкъ
Къарады аны кёзюне.

Айт, къоркъма да, кёлюнгю,
Ант этеме этерге!
- Алай эсе, бёрючюк,
Бошла мени чегетге!

Бёрю ёрге кёлтюрдю
Тутуб аны джелкеден.
Деди: “Ахыр сёзюнгю
Айт, этерге хома мен!”

- Айхай-айхай, бошлайма,
Сени болсун чегетинг!
Джюрегиме джарашды
“Асыл джанса” дегенинг...

Къоркъгъанындын айыгыб,
Тили ачылды къоянны.
Сёлеширге базыныб,
Былай болду айтханы:

Бёрю ийди къоянны,
Бек суйсе да къабаргъа,
Къоян дженгил думп болду,
Къоркъа артха къараргъа.

- Ай, бир асыл джанса сен,
Алай айтад хар ким да!
Ахыр сёзюмю айтсам мен,
Этермисе керти да?

- Да асыллыгымы билесе...
Мен кертиме сёзюме.
Арт тилекни этерге
Борчду асыл бёрюге...

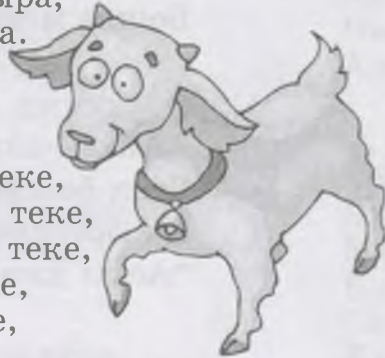
Соруула:

1. Бёрю къоянны нек сёлешдире тургъан болур, эрлай къабыб къоймай?
2. Къоян къоркъгъандан сёлешалмай къалса, арты не боллукъ эди?
3. Сынау кёзюучюкде къоян кесин къалай тутханды, къалай сёлешгенди?
4. Къояннга джашауундан тюнголмегени къалай болушханды?
5. Къаугъалыкъ халда оюмлulukъ бла, халны сюзюу бламы, кюч бламы араны айырыб башларгъа дурусду?
6. Къоркъакълыкъ бла дженгилликми, сабырлыкъ бла игиликге ышанмакълыкъмы - къайсысы тюз джолну барыргъа болушады?
7. Къоянчыкъгъа таукеллик берген не зат болгъанды?

Бап, бап, баппахан!

(Тилбургъуч. Халкъдан)

Бап, бап, баппахан,
Сары теке, бурма теке,
Башын джалкъа тута теке.
Улакъларынг макъыра,
Эчкилеринг чакъыра.

Бап, бап, баппахан,
Юй тубюнде сары теке,
Сандыракъгъа бары теке,
Джигейчиги джары теке,
Ашагъаны тары теке,
Ичгенчиги боза теке,
Текелени оза теке.

Бап, бап, баппахан,
Сары теке, бурма теке,
Башын джалкъа бура теке,
Къош ичине кире теке,
Таш юсуне мине теке,
Гынтты теке, бурма теке,
Къая ыранда тура теке,
Агъач къабукъ къыра теке,
Джашчыкъъланы ура теке,
Чырпыланы къыркъа теке,
Джаямююз, бурма теке,
Башны джалкъа тутма, теке.
Сабийлени къуума, теке.
Джашчыкъъланы урма, теке.

Джалкъа - былайда: башын артына, бегек къайырычу.

Гынтты - хыйлачы, оюнчу деген магъанада.

Джаямююз - садакъ джаяча, къынгыр бюгюлген, оракъ аууз маталлы.

Бары - барыр.

Джары - туюгю бек гымыш, къысха, аз туюкю.

Къуума - сюрме, ызындан чабма.

Сандыракъ - бир аякъда тебселиучю бурунгу къарачай-малкъар тебсеу.

ИШ: Тилбургъучну азбар этигиз, кесгин, дженгил айтыргъа юренигиз.

Текечикни къаллай халиси суратланганыны хапарын айтыгъыз.

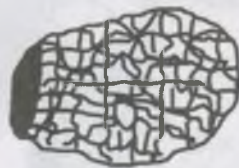
Текени суратын салыргъа юренигиз, бу суратын боягъыз. Кесигиз кѳрген улакъны, эчкини, текени хапарларын джазыгъыз, игисин бизге джиберигиз.

Чыпчыкъкѳз
(жасмин)

Чыпчыкъ бла чыпчыкъкѳзле

Нюрбийче

Чыпчыкъкѳз
(сетка желудка)

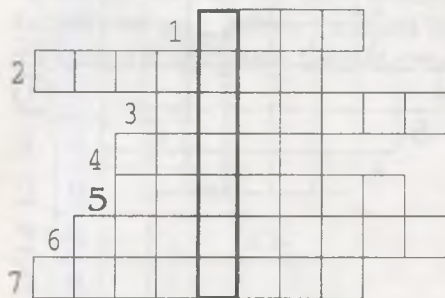
Чик-чирик, чик-чирик!..
Ол затланы атлары
Болур дейме бу сѳзле.
Ол - чыпчыкъкѳз, бу - чыпчыкъкѳз,
Экиси да - менкѳзле!..

Чик-чирик, чик-чирик!..
Эки кѳзюм... Экиси -
Эки тюрюлю кѳреме.
Бу тамаша - сейирге
Сейирсиниб ѳлеме!

Сорувла:

1. Чыпчыкъ нек сейирсинеди? "Эки кѳзюм - эки тюрюлю" деб нек айтады? «Тамаша-сейир» деб а нек айтады?
2. Сиз чыпчыкъкѳзлени кѳргенмисиз?

Нарт таурохланы билемисиз?

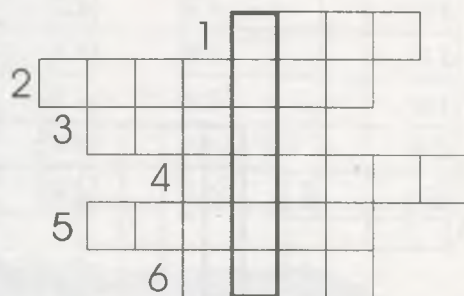

I. СЁЗЛЕМЕНИ тюз толтуралсагъыз, ол минсе, атны бели сыныучу, эмеген къызгъа юйленген пелиуан нартны аты чыгъарыкъды. (нг, къ, гъ, дж - бирер кёзге джаз.)

1. Ачезезни атасы.
2. Ёрюзбек бла къара тюлкюню териси ючюн даулашхан нартланы бири.
3. Деуетни атасы.
4. Салымчы улу темирчи нарт батыр.
5. Бурунчук Тарыкъ таулада Аргуну асырагъан дорбунну аты.
6. Гитчелигинде бугъойлада буз эмиб ёсген нарт батыр.
7. Нартлада джашагъан кёсени аты.

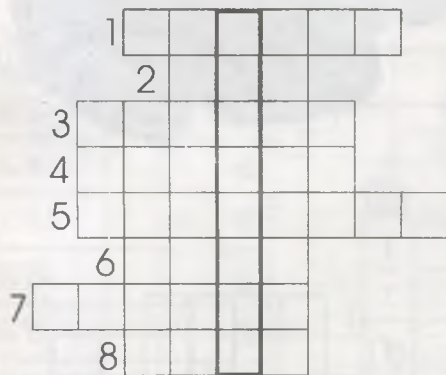
II. СЁЗЛЕМЕ толтурулса, нартлагъа заран этиб туручу мазаллы инсанланы аты чыгъарыкъды.

1. Волга сууну нартланы заманындагъы эски аты (бир варианты).
2. Нарт Деуетни онтогъуз джашыны эм кичилерини аты.
3. Кюндюз багушда джатыб, кече джоргууулда айла-ныучу, Гиластырхан ёлтюртген нарт.
4. Ёрюзбекни дунягъа сейирлик ариу къызы.
5. Эмегенлени бирини аты.
6. Сосуркъа Хурла кёлде бузлатыб ёлтюртген эмеген Чолакъ...

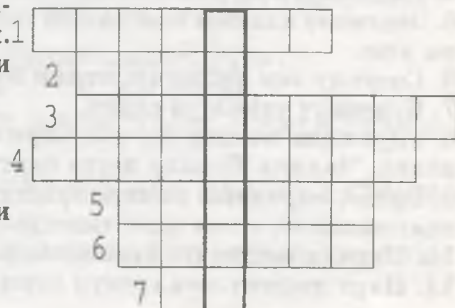
III. СЁЗЛЕМЕНИ кёзлери тюз толсала, Ёрюзбекни зибил къылычыны аты чыгъады.

1. Казбек тауну бурунгу аты.
2. Ёрюзбек кёкде къаласында ёлтюртген кынасакъал джубий.
3. Бора батыр нартны нарт джылкычысы, артда - кюеую.
4. Нартла джюрютюучю къылычланы бир тюрлюсю.
5. Нартланы биргелерине эмегенлеге джесирге тюшюб, уругъа атылгъан нарт батыр.
6. Хункер патчахъа къызын тилей баргъан Къарашауай 3-чю оюнда кюч сынашхан хайыуан.
7. Ёчеширге сюйюучю, ёчге джашын салгъан махтанчакъ нарт.
8. Нарт бийлени бири нарт батыр.

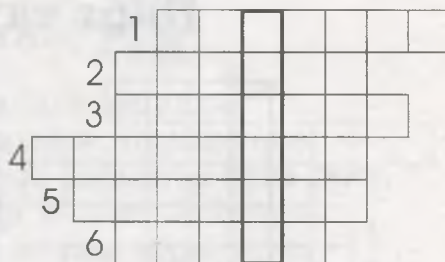
IV. СЁЗЛЕМЕНИ кёзлери тюз толсала, нартлагъа аналыкъ этиб тургъан акъылман бийчени аты чыгъарыкъды.

1. Тыхтенинген таудагъы нартладан къыз, нарт Чюелдини анасы.
2. Нарт Джёнгери эгечи.
3. Къынасакъал Къызыл Пукну джашы.
4. Кеси эшикге чыгъалмаучу къоркъакъ кишичик.
5. Сибилчини юй бийчеси, ариудугъу бла эмегенлени кёзлерин къаматыб, нартлагъа болушхан.
6. Нарт садакъланы бир тюлюсю.
7. Ибилисге кесин алдатхан нарт къыз.

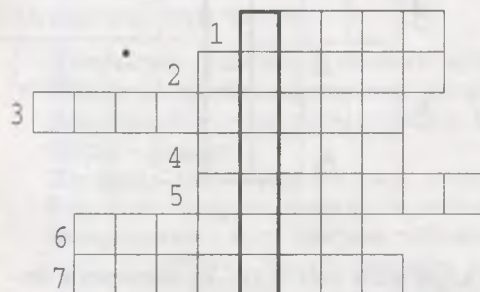
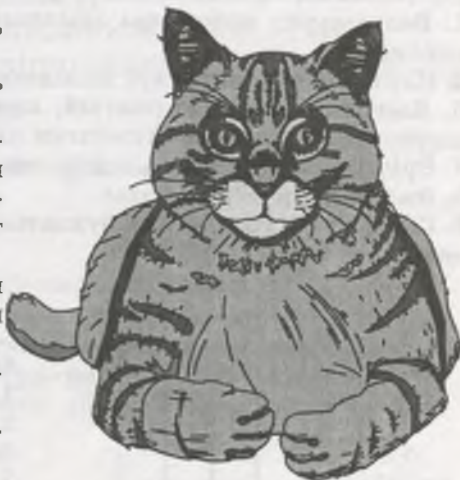
V. СЁЗЛЕМЕНИ кёзлери тюз толсала, Гиластырханны кьаласы болгъан мийик къая джерни аты чыгъады белгиленген тизгинде.

1. Нарт элинде обур къатынны аты (Къарашауайны эмчек анасы).
2. Алаугъанны, артда Къарашауайны учуучу аты.
3. Алаугъан эмегенле бла къазауат этерге терисин -тюк къаб этиб кийиб учхан къушну аты.
4. Нартла къууанч - той этерге джыйылыгучу юйню иеси нартланы тукъуму.
5. Рачыкъауну кюбюрчек бла суудан чыгъарыб, ёсдюрген атасы (вариант).
6. Бурунгу сауут-саба.

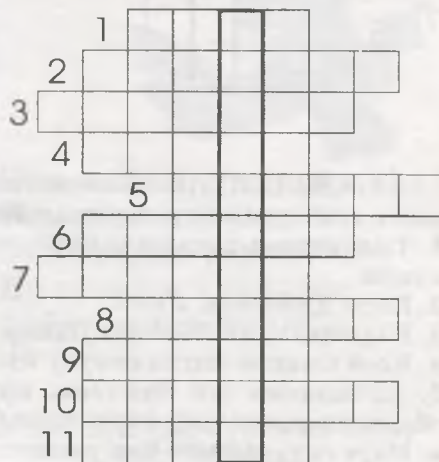
VI. СЁЗЛЕМЕНИ кёзлери тюз толтурулсала, махтаулу нарт батырны аты чыгъарыкъды.

1. Сыбызгъы сокъса, итлери тебсеучю нарт.
2. Бир кёзюуде Сосурукъ джашагъан тауну аты.
3. Джылкъысы сюрюлген нарт (Ачезе аны кесини сырпыны бла ёлтюргенди, башха сауут джарамагъанды).
4. Нарт Чюелдини ёсдюрген аталыгъы эмда устазы;
5. Нартланы бачамалары нарт батыр.
6. Гиластырханны джаралагъан нарт.
7. Алаугъаны анасыны аты.

VII. СЁЗЛЕМЕНИ белгиленген тизиминде нартланы заманларында джашагъан ачытил адамны аты чыгъарыкъды.

1. Бурунгу урлаб элтиб дорбунда джашырыб, нартла табыб бошлагъан ариу къыз.
2. Дебетни (Деуетни) анасыны аты.
3. Сосуркъа нарт батырны юй бийчеси.
4. Нартлада бир атны аты.
5. Эмегенле адамны болгъанын сезселе айтыгучу адам ийисни аты.
6. Созукну эки тебсеучю итини бирини аты.
7. Бурунгу узунауз сауут.
8. «Дунияда менден кюлю бармыды?» - деб, кючлюлени излей, Чолакъ Тулпар деуге баргъан нарт.
9. Эртде, нартланы заманларында, билгичлик, усталыкъ, кенгешчилик этген эсли тиширчу.
10. Нартла миниучю атланы бири.
11. Нарт джигитлеге суусун берилиучю эрлик аякъ.

АКЪЫЛЛЫ ДЖАШЧЫКЪ

(Халкъ хапар)

Э ртде-эртде төрт тенг джаш бирге базар этиб, бирге сатыугъа джюрюб, тенглик тутуб тургъандыла.

Ала бир джолда мал сатыб, кёб алтын тюшюргендиле да, артмакъны да бириси ат белине атыб, юйлерине къайтыб келе тургъандыла. Кюн иссиде арыб, ач болуб, бир терек бачхагъа солургъа къайтхандыла.

Ол бачхада бир тышырыу кёгет тахталарына чага эте тургъанды. Тенгле анга салам бергендиле. Ол да саламларын алгъанды. Сора ала ол къарт тышырыугъа:

- Амма, биз арыб келе турабыз, солургъа къайтханбыз. Джукълабзат къалмайыкъ, къайдам. Сен бу артмакъны бир асыра, алтыны барды. Алай а төртюбюз да бирге келмесек, кишиге берме, төртюбюз да бирге келиб алырбыз, - дегендиле.

- Ашхы, асырайым, солугъуз, узакъ джолоучуласыз, - дегенди амма.

Арлакъ узагъыракъ кетиб, джаша ат къантаргъандыла. Азыкъларын чыгъарыб, ашай, иче, лахор эте, кёб тургъандыла, солугъандыла. Сора бирлерин:

- А-ха, джашла, ашадыкъ, ичдик, солудукъ, энди, юйге кетерибизни аллы бла, сакъал джюлюб, чач-баш джарашдырсакъ, дурус эди. Бу халыбыз бла элге да къалай кирликбиз! - дегенди.

- Тюз айтаса, мени тарагъым артмакъда эди, аны алыб келейим да, кесибизни тюзетиб, алай чыгъайыкъ джолгъа, - дегенди бири да. «Бар, ал да кел тарагъынгы!» - дегендиле анга бирсилери. Ол, аммагъа барыб:

- Амма, артмакъланы бер, биз кете башлагъанбыз, - дегенди.

- Огъай, бераллыкъ тюлме, «төртюбюз да бирге келсек берирсе», - дегенсиз, - дегенди амма.

- Да меннге ыйнанмай эсенг, майна, къычырыб сораыйым да, кесинг къулагъынг бла эшит, бары да бери джыйылыб айланырча, не барды! - деб, джаш ары, нёгерлерине къычыргъанды:

- Джашла, берирге унамайды, бермейди! Ючюгюз да айтыгъыз!

Амма таракъны берирге унамайды, деб ангылаб, джашла да узакъдан:

- Бер, амма, бер, аны биз ийгенбиз! - деб къычыргъандыла ючюсю да.

Амма джашха артмакъны бергенди. Ол да, аны алыб, чыгъа барыб, къайры эсе да джанлаб, думп болуб кетгенди. Аны сакълай, безиб, ол юч нёгери аммагъа келгендиле сора.

- Да мен аны къайдагъысын къайдан билейим? - дегенди амма.

- Сора артмакъланы бер да, биз кетейик, - дегендиле джашла.

- Нёгеригиз алыб кетди да

артмакъланы, - дегенди амма.

- Къалай алыб кетеди? Ол не хапарды? Биз тёртюбюз да келиб аллыкъ эдик да, нек бергенсе? - дегендиле.

- Кесигиз «бер!» деб къычырдыгъыз да! - дегенди амма.

- Биз таракъны бер деген эдик! - дегендиле была. Алайда дауур болуб, барысы да тереге баргъандыла. Тынгылаб, тередеги аммагъа:

- Артмакъланы бериб ийгенинг кирик, табаргъа да сен керексе. Изле джашны, - дегенни айтханды. Джашланы тюзге санагъанды. Амма мыдахланганды. Къайдан табсын ол энди къачыб кетген джашны? Джылары келгенди. Тереден чыгъыб, кетиб тебregenди.

Орамда кеси кеси бла ойнай тургъан бир гитче джашчыкъ, амманы мыдахлыгъын эслеб:

- Амма, нек мыдахса? Не къайгъынг барды? - деб соргъанды ызындан.

Амма джукъ айтмай, кетиб баргъанды. Джашчыкъ, ызындан джетиб, дагъыда сорады.

- О сен да бездирме алайсыз да къайнай тургъан башымы! - дейди амма.

- Неден къайнайды башынг? - деб къадалады джашчыкъ. Аны сора билгенине сейирсиниб, амма хапарын айтады.

- О, да сора аны несине аллай бир къыйналаса? Баш аурур зат джокъду да! Мени элт ол терегизге,

мен берейим аны джууабын, - дейди джашчыкъ.

- Не деб джууаб берликсе сен анга, алтынланы кючлеген хадауусну сен къайдан табарыкъса? - дейди амма.

- Барды мени тереге айтыр сёзюм, - дегенди джашчыкъ.

Амма джашчыкъ бла бирге тереге къайтыб баргъанды.

- Артмакъ асыралгъан джеринде турады. Алай а сиз тёртюбюз да бирге келиб аллыкъбыз, алайсыз кишиге берме дегенсиз. Тёртюбюз да бирге келигиз да алыгъыз, айтханыгъыз кирик. Ючеуленнге берлик тюлбюз, - дегенди джашчыкъ.

- Сора биз къачыб кетгенни къайдан табарыкъбыз?

- Ол сизни ишигизди. Негер сизникиди. Сёзюгюзню сиз бузгъан этесиз. Сёзюгюз а сёздю - дейди джашчыкъ. Тере да муну тюзге санайды. Башха мадары болмайды.

- Тюз айтады бу ашхы улан. Барыб, негеригизни табыб, аргъызны алай айырыгъыз! - деб, джашланы ашырыб иеди. Къууаныб, амма да кетеди. Джашчыкъ да ойнаргъа джарашады, быягъыналай.

Соруула:

1. Джашла харам негерге нек алдангандыла? Аны аммагъа къуру кесин нек ийгендиле? «Бер!» - деб нек къычыргъандыла.
2. Тере аллында тюз оноу этгенмиди? Тередини терслиги бармыды?
3. Амманы, джашланы, терени терсликлери недеди?
4. Джашчыкъны эслиги, адамлыгъы неде танылады?
5. Тегерегинде адамлагъа, аланы халларына сакълыгъы джашчыкъны къаллай болгъанын кёргюзеди? Джашчыкъ ол ишге кеси кесин къошханын тюз этемиди?
6. Учхара оюмлулукъ, керексиз ышанмакълыкъ неде танылады былада?
7. Хапардан не оюм, не дерс алыргъа боллукъду? Къайсы персонажны айтханы, этгени неге ойлашдырады? «Сёзюне тюз» деб къаллай адамгъа айтадыла?

БІЙНАМ

(Къарачай халкъ джомакъ)

Бир юйдегиде тёрт джаш бла бир къыз болгъандыла. Ала акъыл-палыкъ болгъандыла, юйленгендиле, хар ким кеси башына джашаб, энчи тирчилик этиб башлагъандыла. Талай джылдан ата бла ана ауушхандыла.

Тёрт къарнашны эм кичилери, Астемир, джерчиликни бек суйгенди. Бир джолда, урлукъ атар мурат бла, бачханы къаза тургъанлайына, кюреги не эсе да бир къаты затха тирелгенди. Сейирсиниб, къазыб алыб къараса, - бир къошун толу алтын. Къууанч тыбырлы болгъады Астемир. Джунчуб тургъан ууакъ юйдегисине быллай болушлукъ чыгъар деб аны эсине да келмеген эди да, Аллахны быллай насыб бергенине шукур этгенди. Биреуню джерине киргени джокъ, биреуден тилеб айланнганы джокъ, урусу, чибиси джокъ, таза халал къыйынын сала тургъан кеси джеринде, атасындан къалгъан мюлк джер кесегинде табылгъан ырысхыгъа къууанмай не этсин.

Астемир, эрлай алтындан алыб барыб, джарагъан мекямла, мал, ёзге ырысхы алайым, деб тебрегенди да, сабыр болуб, элтиб, къошунну юйюнде таша джерде асырагъанды. Сора сагъыш этгенди. «Энди бу уллу байлыкъ мени къолума берилгени былай бош иш болгъан болмаз. Мени къолум бла къарнашларыма, эгечиме да бериле болур. Эм алгъа аланы юлюшлерин тюз чыгъарыб, кеслерине табдырайым да, къалгъанын, кесими юлюшюмю, суйгеними эте турурма. Муну берген Аллах башыбыздан къараб турады», - деб, арыгъаны бла джатыб джукълагъанды.

Астемир кече тюшюнде анасын

кёргенди. Анасы анга алай айтханды: «Балам, санга берилген ол затны оймсуз чачыб иерге ашыкъма. Берирге заман табмай къалмазса, алай а ойлашыб, керти кереклиге, бергенинги да ангылай билликге адамлагъа джетген кюн джан аурута билликлеге берирге керексе. Берирге суйгенлеринги эм алгъа адамлыкъларын, иннетлерин сына да, сора анга кёре алай берирсе... Керексизге чачханны Аллах огъурамайды... Мюлк адамгъа сынаугъа бериледи...»

Сейирсиниб уянганды джаш. Сагъышланнганды «Да сора къалай сынайым да мен быланы?» - деб, ойлашханды. Сора эсине бир зат келгенди адамларын сынаргъа, анасыны тилегин толтурургъа. Бир мазаллы тулукъну алыб, къой кесиб, аны машокга сугъуб толтургъанды. Кеч болуб, адам кёзю байланнгандан сора, ол тулукъну кёлтюрюб, бир къарнашына салыб баргъанды. Къарнашын чыгъарыб, тулукъну кёргюз уллу айтханды:

- Къарнашым, кесим да билмей тургъанлайыма, бир уллу палах этиб къойгъанма: къаугъагъа къошулуб, туююше-джагъалаша келиб, адамны ёлтюрюб къойгъанма. Энди, башым палахха къалмаз ючюн, адам эслемезча,

ёлюкню бир таша джерге джашырыргъа керекди. Не этерик эсенг да, муну бир джашыр, бир деб бир адам билалмаз джерге, - дегенди.

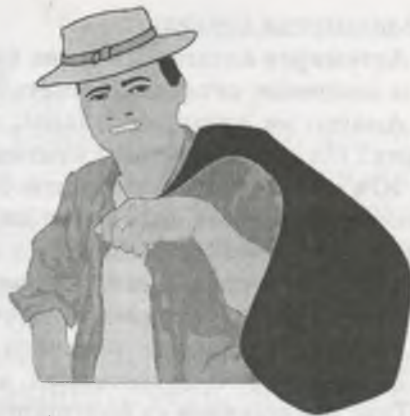
- Ой, сен оюмсуз хадауусну аллай бир палах этеринги биле эдим мен, - дегенди къарнашы. - Мен анга адам кёрмез джер табаллыкъ тюлме. Юйдегим элге джайыб къоярыкъдыла. Болушалмайма мен санга муну юсюнде. Не этерик эсенг да, кесинг этериксе ансы. Кет, мурдар, къора!

- Да, хайыр сора, - деб, машокну да кёлтюрюб, Астемир экинчи къарнашына баргъанды. Былай да былай деб, анга да бирсиге айтханыча джасагъанды. Къарнашы къоркъгъанды.

- Хай-хай-хай, мени аллай затлагъа къатышдырма. Юйдегим да унарыкъ тюлдюле. Аманны этдинг эсенг, баш мадарынгы кесинг кёр, мени къошма, иги джаш. Мени санга болушалыр къарыуум джокъду, табаллыкъ да тюлме аллай джер, - дегенди ол да. Ючюнчю къарнашы да алай этгенди.

- Да хайыр сора, - деб, быягъы машокну да кёлтюрюб, Астемир эгечине баргъанды. Анга да айтыучусун айтханды. Эгечи джылагъанды.

- Къарнашым, - дегенди ол, - мен сени иги билеме халинги да, иннетинги да. Сен бир адамгъа хыянат, не заран этерик тюлсе кесилигинг бла. Не этдирген эселе да, сени таргъа тыйыб, амалсыз этиб этдиргендиле. Сени да тюзлюгюню берир Аллах. Башыбыздан къараб турады. Биз да къолубуздан келгенни этерге керекбиз. Тюз атлагъанны Аллах да тюзетеди. Тюзлюк ачылыр. Бусагъатда уа аны мен тыбыр туюне басдырайым. Мени джаным сау болуб, аны бир

адам да билмез. Джанынгы къыйнама. Бар да иги джукъла да эсинги джый. Сен аны бошамасанг, ол сени бошарыкъ болуб этгенсе сен аны алай... Тюзлюк - терслик ачылмай къалмайды. Къоркъма сен.

Алай айтыб, юйдегисине да бирине бир деб бир зат билдирмей, кече эрлай тыбырны ортасын къазыб, уру этгенди, машокну ары салдырыб, башын джабханды. Киши джукъ эслемезча, быягъынлай, кюлюн, отун юсюне тартханды. Къарнашына да орун салыб джатдыргъанды. Кеси да сау кечени иги тилекле этгенди къарнашына.

Эртденбла туруб, джаш анга хапарны тюзюн айтханды. Машокну да ичин тышына атыб, эгечине "юйдегинге ашат" деб бериб, кеси юйюне кетгенди. Энди ангылагъанды ол анасыны кенгешини магъанасын, Аллах берген ырысхыны адамлыгъы болгъан, адамлагъа джан аурута, джетген кюн игилик эте биллик, керти да болушлукъ эте да биллик, болушханны да багъасын биллик, тюз, таза кёллю адамлагъа чомарт болургъа кереклисин.

Андан сора алтындан элтиб эгечине да бериб, аныча, ачыкъ, халал адамлагъа да болуша, кесини юйюн - юйдегисин да аякъ юсюне салыб, тынч-рахат, халал уруна джашаб къалгъанды.

(Устаз Акъбайланы Х. И. анасындан джазгъанды 1999 дж. Терезе)

Ойлашыргъа соруула:

1. Астемирге алтын хазна нек берилген болур эди? Халал урунуб, джерге къараб джашагъаны ючюнмю, огъесе ишлеменгенлей джашасын дебми?
2. Анасы, эм алгъа адамланы, джуукъларынгы халилерин сына, деб нек айтханды Астемирге? Ол ёлген анасыны кенгешине нек къарагъанды, аны айтханын нек этгенди?
3. Юч къарнашы Астемирге болушургъа нек унамагъандыла? Ала аны халисин билмегенмидиле огъесе аны ючюн джууаблылыкъ алыргъа, болушургъа излеменгенмидиле, башха чурумларымы болгъанды?
4. Юч къарнашны этгенлери тюзмюдю, эгечни этгени тюзмюдю?
5. Астемирни терсге санаса, эгечи къалай этерик болур эди?
6. Аллай ауур ишледе терс, тюз деб кимге айтыргъа боллукъду?
7. Тинтиб, тюзюн билмегенлей, адамны терсге санаб къойгъанны къалайгъа санайсыз?
8. Терс иш этгеннге уа болушургъа боламыды? Бола эсе, къаллай джолла бла, къаллай мадарла бла, нек?
9. Джукъгъа къатышмай къойгъанмы тюздю, болушханмы тюз этеди?
10. Биреуге болушханынг башха биреуге заран бола эсе, къалай этерге керекди?
11. Келиб кеси тилеменгеннге болушургъа керекмиди, суйгенича болсун деб къояргъамы керекди? Болушханынг кесинге заран боллукъ эсе уа?

Уучу Хаджай

Хаджай бир джолда, уугъа кетиб бара, тыпырдагъан тауушла эшитиб, ызына бурулгъанды. Ол тауушла бир мазаллы чегет къабанлыкъыла кёре эдим. Къабан олсагъатдан Хаджайгъа мыллык атханды. Кийик энди ма урду деген кёзюучюкде Хаджай, къолундагъы узун таякъны джерге кенделенирек сюеб, аны бла ёрге чынгайды. Олсагъатлай тонгуз муну туюбу бла,

таякъгъа тиймей, джел этдириб, атылыб озады. Къабан базыкъ, боюнсуз болады да, аны ючюн ызына терк бурулалмайды. Чабханын тыялмай, арлакъгъа барыб, ызына алай айланады. Ол заманнга уа Хаджай, айтылыб тургъан мараучу, шкогун тьу дегенчи имбашындан сермеб алыб, къабанны сойландырады.

Текстге соруула салыб, сюзюгюз.

КЪАРГЪА

(Къарачай халкъ джомакъ)

Бир чегетде бир халек ам-анаууз къаргъа джашагъанды. Халкъда «аман тилли къаргъача» дегенлери аллай бирден чыкъгъан болур.

Ол къаргъа, бир сёз айтса, экинчиге бир аман сёз къошмай, эки сёз айтса, эки атайпысны къошмай сёлешалмагъанды. Сора хаман алайгъа къалгъанды. Уятсызлыгъы, намыссызлыгъы бла дуняяны джанларындан тойдургъанды.

Аманаууз къаргъадан да, джанларындан да безгенлеринде, чегетдеги джаныуарла бир кюн джыйылыб, келиб къаргъагъа былай айтхандыла:

- Къаргъа, бутакъгъа къонуб, элни башындан къарайса да хаман аман айтса да тураса: намыссызлыкъ этесе, бет джояса, берекет къуру-таса, барыбызны да джаныбыздан этесе, уятхаят деб ангыламайса. Бездик. Энди аман сёлешгенинги къоймай эсенг, биз сени орнунгу табдырмай болмайбыз. Бюгюнден башлаб, ма бу джолдан ары бир деб бир сыйсыз сёзюнгю эшитсек, унарыкъ тюлбюз. Тохта, болдунг. Алайсыз биз санга этерни кёрюрсе!

- Тоба-тоба! Мен да, сизни кибик, мында джашайма. Сизничама, сора меннге не зат этиб къояр акъылыгъыз барды? - дегенди къаргъа.

- Огъай, бизнича тюлсе, аман тиллисе! Аны амалтын, аман айтханлайынга, тутуб, бирибиз бойнунгдан, бирибиз - къуйругъунгдан, экибиз эки къанатынгдан, бирси экибиз да эки аягъынгдан башлаб, тюгюнгю, къууунгу бардырлыкъбыз да, ол кесинг суйюучю чирик эт кесек маталлы, къып-къызыл къымыжа этиб атарыкъбыз. Артда, айтмагъансыз деб, алай-былай дей турма, гюнахынг кесингикиди, ангыла-ялмасанг!

- Сора мен сизге аллай бир не хата этеме, кишиге тиймей шойма да?! - дегенди къаргъа.

- Къалай тиймейсе? Барыбызгъа да тиеди сени халинг, барыбыз да эшитебиз аман сёлешгенинги. Сен таза чегетибизни кир этесе. Халкъны аманнга юретесе! Намыссызлыкъ джаяса, джашауубузну татыусуз этесе! Алай бла барыбызгъа да тиесе! - дегендиле джаныуарла.

Къаргъа сагъышланнганды. Сора тилегенди:

- Хайыр сора. Къоюгъуз, бюгюнден ары тынч, джууаш болурма, бир аман сёз, бир къаргъыш да аузумдан чыкъмаз! - дегенни айтханды.

- Хайыр! Сёзюнгю ауузунга ашамазса, - деб, чачылышхандыла бары да.

Аманаууз, къаргъышаууз Къаргъа бир кюн тёзгенди, эки кюн тёзгенди, юч кюн чыдагъанды.

Тёртюнчю кюн а ынгычхагъанды. Юренчек ауруу буугъан болур, чыдааялмай, огъарлакъда къуу бута-къгъа къонуб, мыдахланнганды. Сора, къанатына, къуйругъуна къ-араб:

— Къанатларым, къуйругъум, аякъларым, джанларым, сизни джукъдурмаз ючюн, ай мен не тэзюу этдим, ай мен не къыйналыу этдим!.. Сизге уа не?.. Сиз анымы ангыларыкъсыз? Сиз... аллайла... быллайла!.. — деб, ол айтыргъа термилиб тургъан, тилини учунда айлана тургъан аман, асылсыз «тузлу» сёзлени джассы-джассы келтириб къошханды. Аны эшитиб, джаныуарла джыйылыб келгендиле, бошауузну тутуб, къууун бардырыб, айтханларыча, къып-къызыл къымыжа этиб атхандыла, - бир къуу терекни къууушуна.

Къаргъа бир заманда эс джыйыб къараса, къууушха атылыб, джалан болуб тура. “Хай, энди манга боллукъ болду, алай-алайсыз да энди не башхасы барды, не этсем да! Апхы бир кёл кенгдириб къалайым ахырда да, аманны бир къуяйым!” - деб, айтыргъа башласа - джукъ да

джокъ! Тили тартылыб тура. “Гъырр-гъырр!” - деген болмаса, не аман, не иги, не къаргъыш, не бедиш айталмагъанды да къалгъанды.

Аман айталмай тургъаны ючюн, артда Къаргъагъа тюк чыкъгъанды, алай а тил чыкъмагъанлай къалгъанды. «Гъыр-гъыр!» - дегенден ары, ол джукъ айталмайды андан бери, къалгъанла кибик, не джырлаялмайды, не ариууракъ ауазгъа келалмайды. Юй башлагъа къонуб къычырса да, адамла ушатмайдыла. Къаргъагъан эте болур деб, ырыс этедиле, суймейдиле. Ким билсин, хариб, къаллайла болгъан эсе да. Тилине сакъ бола билмегенни уа киши да суймейди. Ол уллу джазыкълыкъды.

(Джомакъ Кубина элде Бытдаланы Айшатдан 1989 дж. джазылгъанды).

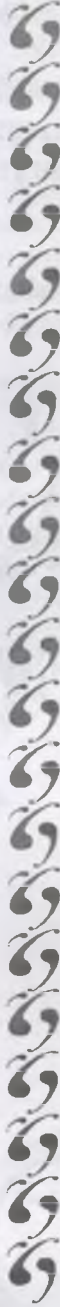
Соруула:

1. Къаргъа аман сёлешгенини заранын нек ангыламагъанды? Ангылай тургъанлаймы этиб тургъанды?
2. Джаныуарла Къаргъаны халисин нек джаратмагъандыла? Аманауузлукъну нек суймегендиле?
3. Джаныуарланы Къаргъагъа алай этерге эркинликлери бармы эди?
4. Къаргъа берген сёзюн нек толтурмагъанды? Санларына нек сёлешгенди алай? Санларында не терслик бар эди?
5. Къаргъаны тюгю чыгъыб, тили чыкъмай нек къалгъанды?
6. Къаргъа, башха къанатлылача, нек джырлаялмайды?
7. Хар бир джанны-джаныуарны халиси башхалагъа тийишгенини юсюнден оюмугъузну айтыгъыз. Хар ким суйгенин этиб барсала, адамла бир джамагъатда джашаяллыкъмы эдиле?
8. Эркинлик деб неге айтылады, аны мардасы, джоругъу бармыды, ала неге керекдиле?
9. Сиз ол Къаргъагъа ушаш адамланы таныгъаныгъыз бармыды?
10. Ол Къаргъаны халиси башха, андан сора туугъан къаргъалагъа, бютеу къаргъа юзюкге къалай тийишгенди?

Халкъда джюрюген алгъышла

Биз, окъуучулары тилеклери бла, Къарачайда, Малкъарда джюрюген, сабий бёлегенде, келин келгенде айтылыучу алгъышладан басмалайбыз.

Огъурлу бешикге бёлейим,
Бешикден сау чыгъыб кёрейим.
Бешик бауунг бек болсун,
Джашау кюнюнг кёб болсун,
Сени суйген кёб болсун,
Сени суймеген сёл болсун,
Келинле келсинле юйюбюзге,
Къызла чыкъсынла юйюбюзден,
Миннген атынг джоргъа болсун,
Аты атлада алда барсын,
Сермегенде алчы болгъун,
Ишлегенде башчы болгъун!
Атхан огъунг аджашмасын,
Кютген малынг ауушмасын,
Джанынг болсун Аллахха аманат,
Кесинг болгъун сейир, аламат!
Аламат болгъун, танг болгъун,
Аллах суйген джан болгъун,
Сау къутулгъун бешикден,
Къууана къайтхын эшикден!

* * *

Аллах сакъласын бу сабийни ауруудан,
Ажымлы аджал джар къарнына элтмесин,
Джаш джанына зарауатлыкъ джетмесин,
Сау къутулсун бу сабийчик бешикден,
Къууанч эте, ойнай кирсин эшикден,
Отоуна къаракъаш келин келтирсин,
Аллах мынга алгъышлары джетдирсин,
Олтурур джери тёр болсун,
Къыйын джоллары ёр болсун,
Отда-ёртенде куймесин,
Киши чепкенин киймесин,
Ауруу-талау табмасын,
Киши къама такъмасын,
Аягъы ташха тиймесин,
Анасын мыдах этмесин!..

Зарауатлыкъ - къыйынлыкъ.

Ёр болсун - ёрге элтген, къууанчлы джол болсун.

Киши - былайда: хаух, биреунюкю.

ЭШИТГЕНЛЕРИМ

Тюкенде хар затны багъасы учуз, кеси уа дыккы джюрюгени се-
бебли, тюкенчиле хар затны букъдуруб, джашыртын сатхан за-
ман эди, 1991-чи джылгъа дери. Ауруб джатханнга элтирге, бир къатын
гара суу излеб сорду, къайтарыб тиледи. Тюкенчи къызла “джокъду” -
деб тургъанларында, бермегенлерине къыйналыб: “- Киштикге “киринг
дарманды”, - дегенлеринде, басдыргъан эте эди дегендиле,” - деди къатын.

* * * *

Биягъы дефицитни заманы эди. Ашарыкъ талон бла берилиб учуз
эди да дыккы эди. Къолда уа джангы чыгъа башлагъан эди да
андан танг багъа эди. Тюкенде узун очеретде сюелгенледен бир къатын
бирисине: “Тосундан умут этди да эринден да къуру къалды”, - дегенлей
болабыз, кел, былайын бош сакъламайыкъ да, къолдан бир шекерчик
алайыкъ”, - деди.

* * * *

Талай джаш, майдан арасында тегерек туруб, ушакъ эте тургъан-
лай, бириси: “Мен кетдим, джашла!” - деди. Хар ким: “Ашхы,
ашхы” - дерге, биреулен а уллу джарсыгъан ауаз бла: “Да, тохта - тохта,
бусагъат бир къагъыт ышан табайыкъ”, - деди да, ышанлаб тегерегине
къараб башлады. Кете тебреген, сагъышлы болуб, мычыб, керти келю
бла: “Не этеригенг?” - деб сорду. - “Да былайда туруб, бизге этгенинги
чырмаб, кесинге бере ийейик,” - деди бу да.

Бу сёзлени билемисе?

Дюнеле - алам (Вселенная);

Джабалакъ - тюкю (лохматый); джазгъыкъар, джоппу-джоппу
джаугъан къар;

Джаза - джазыу, къадар (участь, судьба);

Джалдан - бозаны экинчи кере сююлген суусуну;

Джандыу - ачыуланчакъ, кёбчек (дженгил кёбюучю, ёпкелеучю,
тез ачыулануучу, дженгил, дамсыз адам);

Ёзюр - кенгешчи (визирь);

Имтинирге - алланыргъа (джукъну этерге), этерге сюерге;

Инджил - Евангелие;

Каджи - джалгъан дарий (искусственный шелк);

Кёрпейирге - ёрге уруб дженгил ёсерге; къалын эмда ариу ёсерге;

Кесамаат - келишим, келишиу (договор, соглашение, решение);

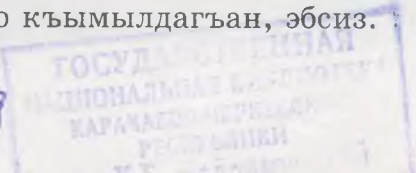
Кемирчек - сюекни къатмагъан, этге джалгъанган кесеги
(хрящ);

Къахауа - какао;

Кюрен - 1. къонгур - мор (бурый); 2. тогъай (круг); 3. ореол,
нимб;

Кютей - 1. тынч; 2. юйленмей тургъан улайгъан эркиши;
3. сант, эссиз; 4. ауур къымылдагъан, эбсиз.

Кара: 5879

Шиповник
(итбурун)

Одуванчик
(баппахан)

Крапива
(умурса)

Ландыш
(акъ инджи, айю бал)

Журнал "Илячин" ("Сокол"). На карачаевском и русском языках.

Редколлегия: Салпагарова К. А. (Гл. Ред., Учред.), Джуккаева Б. Ю. (Зам. Гл. Ред.), Батчаев А.-М.Х., Узденов Р.С.-М.

Журнал зарегистрирован региональным управлением Госкомпечати КЧР 18.04.1996.

Свидетельство № Ж 0055. Выходит один раз в квартал.

Составитель-редактор Салпагарова К.А.

Художественный редактор Узденов Р. С.-М.

Технический редактор Заузанова Ф. А.

Оформление обложки Элкановой Л. С.

Адрес редакции: г. Черкесск, 369000, ул. Фабричная, 139. Редактору журнала "Илячин" Салпагаровой К. А.